

महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील बुद्ध दर्शन

प्रा. दुनधव ए. डी.

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भुम.

प्रास्ताविक

मानवी जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचे परिप्रेक्ष्य व्यापक करण्याचे कार्य भगवान बुद्धांनी केले. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा समग्र भारतीय संस्कृतीवरच विलक्षण प्रभाव आहे.

आधुनिक काळात समग्र भारतीय शोषित समाजाच्या मुक्तीचे आंदोलन महात्मा फुले यांनी उभे केले. त्यांचे लेखन आणि आचार-विचारावर बुद्ध विचारांचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रभाव असल्याचे स्पष्टपणे दिसते. त्यांनी स्थापन केलेल्या सार्वजनिक सत्यधर्माच्या केंद्रस्थानी बुद्ध तत्त्वज्ञानातून आविष्कृत झालेली चिरंतन मूल्ये आहेत. ख्रिस्ती धर्म, मुस्लिम धर्म व काही पाश्चात्य मानवतावादी विचारांच्या अभ्यासकांकडे महात्मा फुले स्वागतशील भूमिकेतून पाहत होते. यामुळे फुले विचारांच्या अभ्यासकांनी त्यांच्यावर या दोन्ही धर्मांचा प्रभाव असल्याची मांडणी केली. असे असले तरी ते बुद्ध तत्त्वज्ञानानेच अधिक प्रभावित झाले. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, मैत्रीभाव, करुणा, प्रज्ञा, अहिंसा, विज्ञान, लोकशाही अशा मानवी विधायक घटकांचा महात्मा फुले यांनी पुरस्कार केला. हे सर्व घटक भगवान बुद्धांपासून चालत आलेल्या सांस्कृतिक प्रवाहाचे मुख्य घटक होत. या प्रवाहाला आधुनिक काळात प्रबळ करून आधुनिक भारताला समतावादी, मानवतावादी व विज्ञानवादी बनविण्याचे पहिले ऐतिहासिक पाऊल महात्मा जोतीबा फुले यांनी उचलले.

बुद्धांचा धम्म आणि फुल्यांचा धर्म यातील साधर्म्य

धर्म आणि धम्म या दोन संकल्पनांमध्ये व्यापक अंतर असल्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विस्ताराने स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मताचा थोडक्यात अन्वयार्थ असा की, धर्म हा पूर्णपणे अलौकिक, अवैज्ञानिक असा आहे, तर धम्म हा पूर्णपणे वैज्ञानिक, लौकिक व नीतिमूल्याधिष्ठित आहे. महात्मा फुले यांनी त्यांच्या संपूर्ण लेखनात 'धर्म' हाच शब्द वापरला. असे असले तरी त्याचा आशय मात्र डॉ. आंबेडकरप्रणीत 'धम्म' या संकल्पनेशी अगदीच साधर्म्य दर्शविणारा आहे.

धर्म आणि देवांचा निर्माता माणूस आहे. पाऊस, वादळ, महापूर, ढगांचा गडगडाट यासारख्या नैसर्गिक घटितांनी भयभीत झालेला मानव स्वतःच्या सुरक्षेसाठी कल्पक बाह्यशक्तीला शरण गेला. मानवाच्या एका उत्क्रांत अवस्थेत देव आणि धर्माचा उदय झाला. मानवाने कल्पिलेल्या बाह्यशक्तींना प्रसन्न करण्यासाठी त्याने विविध प्रकारचे विधी, यज्ञ, जपतप, अनुष्ठान, देव, दैव, स्वर्ग, नरक, आत्मा इ. अवैज्ञानिक गोष्टींना जन्म दिला. म्हणून प्रस्थापित धर्माची (Religion) व्याख्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याप्रमाणे करतात, "देवावर श्रद्धा, आत्म्याच्या अस्तित्वासंबंधी विश्वास, ईश्वरपूजा, चुकणाऱ्या आत्म्याची सुधारणा, प्रार्थनाविधी व यज्ञयाग इत्यादींनी देवाला प्रसन्न करणे म्हणजे धर्म आणि हे सर्व आशय धर्म या शब्दाने व्यक्त होतात." याचा अर्थच असा की, प्रस्थापित धर्म आणि त्यातील आचार-विचार यांची वैज्ञानिक कार्यकारणभावाशी असंबद्धताच राहत आली आहे.

म्हणून धम्म हा धर्मापासून पूर्णतः भिन्न ठरतो. वैज्ञानिकता, विवेकाधिष्ठित तर्कसंगतता, कार्यकारणभाव, नीती हा बुद्ध धम्माचा आशय आहे. चमत्कार, साक्षात्कार, मोक्ष, जगाची शाश्वतता आदी घटकांना बुद्ध धम्मात स्थान नाही. कारण त्या घटकांचा सदाचाराशी दुरान्वयानेही संबंध नाही. म्हणून धर्माची आणि धम्माची प्रयोजने वेगवेगळी ठरतात. जगाच्या आरंभाचे स्पष्टीकरण हे धर्माचे प्रयोजन आहे,

तर जगाची पुनर्रचना करणे हे धम्माचे प्रयोजन आहे. धम्मात सदाचरण, अनासक्ती, रागद्वेषपासून मुक्ती, शांती, विकाराचे शमन, सत्यज्ञान आदी घटकांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

प्रतित्यसमुत्पाद सिद्धांताचा प्रभाव

प्रतित्यसमुत्पाद हा बुद्ध दर्शनाच्या मूळ सिद्धांतांपैकी एक महत्त्वाचा सिद्धांत आहे. 'प्रतित्य' या शब्दाचा अर्थ कारणामुळे, तर 'समुत्पाद' या शब्दाचा अर्थ उत्पत्ती असा होतो. म्हणजेच कारण असल्याशिवाय कोणत्याही गोष्टीची उत्पत्ती होत नाही. सृष्टीतील कार्यकारणसंबंध हा या सिद्धांताचा मूळ गाथा आहे. या सिद्धांतात दुःखाची उत्पत्ती कशी होते आणि त्याचा निरोध कसा केला जातो, याविषयीचे चिंतन भगवान बुद्धांनी मांडले आहे. घटितामागे कारण असते, हे प्रत्येक विज्ञानवादी मानतात. महात्मा फुलेही याला अपवाद नाहीत. तेव्हा हा सिद्धांत प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष त्यांच्या विचारधारेचाही केंद्रच बनला आहे.

धम्मविचारातील या सिद्धांताचे अनन्यत्व स्पष्ट करताना भगवान बुद्धांनी म्हटले आहे, "जो प्रतित्यसमुत्पादाला पाहतो तो धम्माला पाहतो, जो धम्माला पाहतो तो प्रतित्यसमुत्पादाला पाहतो." म्हणून बौद्ध धम्माचे थोर अभ्यासक डॉ. धर्मकीर्ती म्हणतात, "जिस प्रकार मनुष्य के स्नायुतंत्र के बिना मनुष्य की कल्पना नहीं की जा सकती, उसी प्रकार प्रतित्यसमुत्पाद के बिना बौद्ध दर्शन की कल्पना करना निर्मूल होगा।" म्हणून भगवान बुद्धांच्या सम्यक संबोधीचे सारतत्त्व प्रतित्यसमुत्पाद सिद्धांत ठरला आहे.

या सिद्धांताला अनुलोम आणि प्रतिलोम अशा दोन बाजू आहेत. अनुलोमाप्रमाणे मानवी जीवनात दुःखाचा उद्भव कसा होतो आणि प्रतिलोमाप्रमाणे निर्माण झालेल्या दुःखाचा निरोध कसा करता येतो हे भगवान बुद्धांनी सांगितले आहे. त्यांच्या प्रतिपादनाप्रमाणे मानवी जीवनात दुःखाचा उद्भव कसा होतो, याचे स्पष्टीकरण धर्मानंद कोसंबी यांनी दिले आहे. ते म्हणतात, "अविद्या से संस्कार, संस्कारों से विज्ञान, विज्ञान से नामरूप, नामरूप से षडायतन, षडायतन से स्पर्श, स्पर्श से वेदना, वेदना से तृष्णा, तृष्णा से उपादान, उपादान से भव, भव से जाती (जन्म) और जाती से जरा, मरण, शोक, परिवेदन, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास उत्पन्न होते है।" याप्रमाणे मानवी जीवनात दुःखाचा उद्भव झाल्यानंतर त्याचा निरोध कसा करता येतो यासंदर्भात भगवान बुद्ध म्हणतात, "भिक्षुंनो! अविद्या आणि तृष्णेच्या संचालित भवचक्रात फिरणाऱ्या प्राण्यांच्या आरंभाची जाणीव होत नाही. पण हे निश्चित की, अवागमनाच्या चक्राला अविद्याच गतिमान करते. मग अविद्येचा निरोध केला तर! मग मात्र संस्काराचा निरोध होईल आणि संस्काराचा निरोध केला तर विज्ञानाचा निरोध होईल. विज्ञानाचा निरोध केला तर नामरूपाचा निरोध होईल. नामरूपाचा निरोध केला तर सळायतनाचा निरोध होईल. सळायतनाचा निरोध केला तर स्पर्शाचा निरोध होईल. स्पर्शाचा निरोध केला तर वेदनेचा निरोध होईल. वेदनेचा निरोध केला तर तृष्णेचा निरोध होईल. उपादानाचा निरोध केला तर भवाचा निरोध होईल. भवाचा निरोध झाला तर जातीचा (जन्माचा) निरोध होईल. जन्माचा निरोध झाला तर म्हातारपण, मृत्यू, शोक, रडणे, पडणे, दुःख, मानसिक कष्ट व सगळ्या दुःखपुंजाचाच निरोध होईल." अशा पद्धतीने भगवान बुद्धांनी आपल्या सखोल चिंतनातून मानवी जीवनातील दुःखाचा प्रश्न सोडविलेला आहे.

अष्टांगिक मार्गाचा प्रभाव

भगवान बुद्धांनी बुद्धत्व प्राप्तीनंतर सारनाथ येथील पहिल्या प्रवचनात अष्टांगिक मार्ग किंवा सदाचाराचा मार्ग प्रतिपादित केला. हा मार्ग म्हणजे त्यांनी सांगितलेल्या चार आर्यसत्यातील चौथे आर्य सत्य होय. दुःखमुक्त मानवी जीवनासाठी उपकारक ठरणारी तत्त्वप्रणाली किंवा मानवी दुःखमुक्तीचा मार्ग म्हणजे अष्टांगिक मार्ग होय. त्याचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रभाव महात्मा फुले यांच्या लेखनावर पडलेला आहे.

सम्यक दृष्टी

सम्यक दृष्टी हे अष्टांग मार्गातील पहिले श्रेष्ठ असे तत्त्व आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मतानुसार, सम्यक दृष्टी ही श्रेष्ठ जीवनाची प्रस्तावना आणि गुरुकिल्लीच आहे. सम्यक दृष्टीचा अभाव हे सर्व पापाचे मूळ होय.

राहुल सांकृत्यायन यांनी सम्यक दृष्टीची अशी व्याख्या केली, “कायिक, वाचिक, मानसिक, बुरे-भले कर्मांचे ठीक-ठीक ज्ञान को ठीक दृष्टी कहते है।” महान बौद्ध पंडित आचार्य बुद्धघोषाच्या ‘विसुद्धिमग’ या ग्रंथात कायिक, वाचिक आणि मानसिक अशा दहा कुशल व दहा अकुशल कर्मांची यादीच दिली आहे. हिंसा, चोरी, व्यभिचार (कायिक), असत्य भाषण, निंदा करणे, व्यर्थ बडबड, पुरुषा बडबड (वाचिक), लोभ, द्वेष, मोह (मानसिक) अशी दहा अकुशल कर्मे होत, तर अहिंसा, अ-चोरी, अ-व्यभिचार (कायिक), सत्य भाषण, निंदा न करणे, मित भाषण, मधुर भाषण (वाचिक), निर्लोभ, अद्वेष, निर्मोह (मानसिक) अशी दहा कुशल कर्मे होत. या दहा-दहा कुशल आणि अकुशल कर्मांचे ज्ञान होणे अथवा अविद्येचा विनाश करणे सम्यक दृष्टीसाठी आवश्यक असते.

महात्मा फुले यांना सम्यक दृष्टीसाठी आवश्यक असलेल्या कुशल आणि अकुशल कर्मांचे ज्ञान होऊन सम्यक दृष्टी प्राप्त झाली होती. म्हणून दुःखमुक्त मानवी जीवनासाठी त्यांनी सत्यधर्माच्या अनुयायांना ३३ नियम दिले आहेत. त्यात चोरी, हिंसा, व्यभिचार, खोटे बोलणे, लोभीपणा यासारख्या अकुशल कर्मांपासून परावृत्त होऊन जीवन व्यतीत करण्याचा त्यांनी मूलमंत्र दिला. यालाच महात्मा फुले सत्यवर्तनाचे (सदाचाराचे) नियम म्हणतात.

पंचशील तत्त्वांचा प्रभाव

भगवान बुद्धाने सम्यक संबोधी प्राप्त झाल्यानंतर जे पहिले प्रवचन दिले त्यात आदर्श मनुष्य जीवनासाठी त्यांनी पंचशील तत्त्वे प्रतिपादित केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या तत्त्वांना जीवनशूचिता म्हणतात. ज्याला आदर्श मनुष्य होण्याची इच्छा आहे त्याने १) कोणत्याही प्राण्याची हत्या न करणे, २) चोरी न करणे, ३) व्यभिचार न करणे, ४) खोटे न बोलणे, ५) मादक पदार्थांचे सेवन न करणे अशा या पाच शीलांचे पालन करणे गरजेचे आहे.

मानवी दुःखाचे कारण तृष्णा आहे, असे भगवान बुद्धाने मनुष्यजीवनाचे दुःखनिदान केले. प्रज्वलित अग्नीसारखी तृष्णा ही माणसाला हिंसा, चोरी, व्यभिचार, मादक पदार्थांचे सेवन, खोटे बोलणे या विकारांना जन्मास घालते. त्यामुळे मनुष्य जीवनात दुःखोत्पत्ती होते. म्हणून भगवान बुद्धाने पंचशील तत्त्वे प्रतिपादित केली. त्यांचा स्पष्ट प्रभाव महात्मा फुले यांच्या लेखनावर आहे. “धम्मामध्ये पंचशील आणि अष्टांगिक मार्गाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. फुले यांनी सत्यधर्मासाठी जे ३३ नियम केले आहेत ते हुबेहुब पाली वचनांचा मराठी अनुवाद असावेत असे वाटते.” अशी त्याची साक्षच प्रा. हरी नरके यांनी दिली आहे.

पंचशीलातील पहिले तत्त्व आहे, ‘पानातीपाता वेरमणी सिक्खापदं समादियामी.’ म्हणजे जीवहिंसेपासून अलिप्त राहणे. पंचशीलातील या तत्त्वाच्या प्रचारार्थ सम्राट अशोकाने एका शिलालेखात अशी राजाज्ञा शिल्पबद्ध केली की, “(मेरे) अभिषेक के २६ वर्ष हो चुकने पर मेरे द्वारा इन प्राणियों को ‘अवध्य’ घोषित किया है, जैसे - तोता, मैना, अरुण, चकवा, हंस, नंदीमुख गेलाट, जतुका, छोटी चींटी, कछुवी, बिना हाड़ वाला मच्छ, वेद-वेयक, गंगापुपुटक, शकुल मत्स्य, कछुवा और शल्यक, पर्णशश, बारहसिंघा, सांड, ओकपिंड, गैंडा, श्वेत कपोत, ग्राम कपोत (और) सभी चौपाये जो उपयोग में नहीं आते और न खाये जाते है।” महात्मा फुले हाच अहिंसेचा आशय थोड्या वेगळ्या परिभाषेत नोंदवतात, “स्त्री अथवा पुरुष, जे-पिसू, डेकूण, ऊ वगैरे कीटक, विंचू, सरपटणारे सर्प, सिंह, वाघ, लांडगे वगैरे आणि त्याचप्रमाणे लोभी मानव दुसऱ्या मानवप्राण्यांचा वध करणारे किंवा आत्महत्या करणारे खेरीज करून, जे स्त्री अथवा पुरुष दुसऱ्या मानवप्राण्यांची हत्या करीत नाहीत अथवा हत्या करणारास मदत देत नाहीत, त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावेत.” याप्रमाणे महात्मा फुले सत्यवर्तनाच्या नियम

क्र. ५ मध्येही विश्वकर्त्याने निर्माण केलेल्या प्राणिमात्रास जे कोणी कोणत्याही प्रकारचा त्रास देत नाहीत त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावेत असे म्हणतात. शब्द वेगळे असतील, भाषा वेगळी असेल; मात्र भगवान बुद्धाने प्रतिपादित केलेले अहिंसा तत्त्वच महात्मा फुलेही आपल्या लेखनातून अधोरेखित करतात.

पंचशीलातील दुसरे तत्त्व, "अदिन्नदाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामी" हे आहे. याचा अर्थ चोरी करण्यापासून अलिप्त राहणे असा होतो. महात्मा जोतीबा फुले याच आशयाचे सूचन करताना असे प्रतिपादित करतात, "स्त्री अथवा पुरुष, जे हरएक प्रकारची चोरी करीत नाहीत अथवा चोरास मदत करीत नाहीत त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावेत." त्याचप्रमाणे एका अखंडात ते म्हणतात, "आळशाचा धंदा उद्योग काढीती ॥ भिंतीस फोडिती ॥ मध्यरात्री ॥ इथे चोरी ही आळशीपणातून घडलेली क्रिया आहे, याचे सूचन करून चोरी करू नये हे बुद्धतत्त्व महात्मा फुले आपल्या लेखनातून प्रकर्षाने मांडतात.

पंचशीलातील तिसरे तत्त्व आहे, 'कामेत्सु मिच्छाचारा वेरमणी सिक्खापदं समादियामी.' याचा अर्थ कामवासनेच्या अनाचारापासून अलिप्त राहणे असा होतो. हाच आशय अधोरेखित करताना महात्मा फुले असे नोंदवतात, "स्त्री अथवा पुरुष, जे व्यभिचार करीत नाहीत अथवा व्यभिचारांचा सन्मान ठेवीत नाहीत, त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावेत." ग्रामीण शेतकरी वर्ग 'गावातील वेसवाकसबिणींच्या नाचबैठकीत बसून त्यांची वेडीविद्री गाणी ऐकतात' त्याचप्रमाणे नाच्यापोराचे तमाशे ऐकण्यामध्येही आपला वेळ घालवतात, अशी खंत महात्मा फुले 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथात व्यक्त करतात. "द्रव्याच्या बळाने दारूस सोडीना ॥ पाळी वेसवांना ॥ लाज गेली ॥" अशी दारूबाज आणि परस्त्रीगमन करणाऱ्या व्यक्तीची ते निर्भर्त्सनाच करतात. यावर उपाय म्हणून इंग्रज सरकारने मुर्ळ्या, कोल्हाटिणी, कसबिणी, तमासगीर यांच्यावर सक्त नजर ठेवावी असे महात्मा फुले सुचवितात. त्याचप्रमाणे सत्यवर्तनाच्या आठव्या नियामामध्ये ते पती-पत्नीने आपला जोडीदार वगळता इतरांशी बहीणभावाचे नाते प्रस्थापित करावे असे मानवतेचे सूत्र सांगतात. "आपल्या सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने एकंदर सर्व प्राणिमात्रांस निर्माण केले आहे. त्यापैकी हरएक स्त्रीने एका पुरुषास मात्र आपला भ्रतार करण्याकरिता वजा करून व तसेच हरएक पुरुषाने एका स्त्रीस मात्र आपली भार्या करण्याकरिता वजा करून एकंदर जे सर्व स्त्री-पुरुष एकमेकांबरोबर मोठ्या आवडीने बहीण भावंडाप्रमाणे आचरण करतात त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावेत." हे व्यभिचारापासून अलिप्त राहण्याचे जे बुद्ध तत्त्व आहे, त्याने महात्मा फुलेंचे लेखन प्रभावित झाले आहे.

कर्मफल सिद्धांताचा प्रभाव

भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात कर्मसिद्धांत दोन प्रकारे सांगितला जातो. विश्वाची नैतिक व्यवस्था कशी राखली जाते या प्रश्नाचे वैज्ञानिक, शास्त्रशुद्ध दृष्टिकोनातून दिलेले उत्तर म्हणजे भगवान बुद्धांचा कर्मसिद्धांत. ईश्वरवाद्यांच्या मते संसाराचा नैतिक क्रम ईश्वरच ठरवत असतो. नैतिक व्यवस्था ही ईश्वरी इच्छेचा परिणाम आहे. ईश्वरवाद्यांनी प्रतिपादित केलेल्या कर्मसिद्धांताला विज्ञानाचा कुठलाही आधार नाही. भगवान बुद्ध प्रतिपादित कर्मसिद्धांतातील विज्ञानवादच महात्मा फुले यांच्या 'कर्म'सिद्धांताचा मूळ गाभा आहे.

कर्म म्हणजे मनुष्याकडून केले जाणारे कार्य आणि विपाक म्हणजे त्याचा परिणाम. भगवान बुद्ध म्हणतात, ज्याप्रमाणे दिवसामागून रात्र येते त्याचप्रमाणे कर्मांमागून त्याचा परिणाम येतो. जसे ज्याचे कर्म असेल तसा त्याचा परिणाम असतो. त्यामुळे कुशल कर्मांचे फळ सुगतीत आणि अकुशल कर्मांचे फळ दुर्गतीत होते. म्हणून जर नैतिक व्यवस्था वाईट असेल तर त्याचा अर्थ मनुष्य अकुशल कर्मे करतो हा आहे. याउलट नैतिक व्यवस्था चांगली असेल तर त्याचा अर्थ मनुष्य कुशल कर्मे करतो हा आहे. ज्यामुळे चांगली नैतिक व्यवस्था निर्माण होईल अशीच कुशल कर्मे मनुष्याने केली पाहिजेत. हाच कर्मविपाकाच्या सिद्धांतातून भगवान बुद्धांनी संबंध मानवजातीला संदेश दिलेला आहे.

ब्राह्मणी कर्मसिद्धांत जसा भगवान बुद्धांनी नाकारला त्याचप्रमाणे महात्मा फुले यांनीही नाकारला आहे. यासंदर्भात प्रा. हरी नरके यांनी केलेले विधान महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे, "कर्मविपाकाच्या सिद्धांतावर बुद्धांचा विश्वास नाही. फुलेही तो शोषणाचा सिद्धांत मानतात. मृत्युपन्थाच्या प्रारंभी फुले हेच लिहायला विसरत नाहीत." ब्राह्मणी कर्मसिद्धांताप्रमाणे पूर्वजन्मातील भल्याबुऱ्या कर्माची फळे या जन्मात मिळत असतात. या सिद्धांताप्रमाणे शूद्रातिशूद्रांचे दुःख, दैन्य हे त्यांनी पूर्वजन्मी केलेल्या अकुशल कर्माचा अथवा पापाचा परिपाक ठरते. महात्मा फुले यांनी हे अमान्य करून त्यांनी शूद्रातिशूद्रांच्या दुःख, दैन्याचे मूलस्रोत ही त्यांच्या पूर्वजन्मातील पापकर्म नसून ब्राह्मण धर्मात असल्याचे स्पष्टपणे नमूद केले आहे.

अनात्मवादाचा प्रभाव

जगात आत्मवाद आणि अनात्मवाद अशा आत्म्याविषयीच्या दोन भिन्न मतप्रणाली आहेत. मुस्लिम, ख्रिश्चन, हिंदू, जैन या धार्मिक विचारप्रणाली आत्म्याचे सहअस्तित्व मानतात, तर भारतातील अवैदिक धार्मिक मतप्रणालींना आत्म्याचे अस्तित्व मान्य नाही. या अनात्मवादी मतप्रणालीची मांडणी चार्वाक आणि भगवान बुद्धांनी केली. महात्मा फुले या अवैदिक विचारप्रणालीप्रमाणे आत्मा नाकारतात. "बुद्धांनी अनात्मवाद मांडला. फुलेही आत्मा वगैरे नसल्याचे स्पष्ट सांगतात." अशी त्याची स्पष्ट ग्वाही प्रा. हरी नरके यांनी दिलेली आहे.

बौद्ध दर्शनाप्रमाणे मनुष्यप्राणी हा काही भौतिक आणि मानसिक तत्त्वांच्या संमिश्रणाचा परिणाम आहे. या भौतिक आणि मानसिक तत्त्वांना स्कंध म्हणतात. नामरूप या दोन स्कंधापासून सजीवाची उत्पत्ती होते. रूपस्कंध पृथ्वी, आप, तेज आणि वायू या चार महामूर्तांच्या संमिश्रणातून बनलेले असते. हीच भौतिक तत्त्वे होत. नामस्कंध हे वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान या मानसिक तत्त्वांपासून बनलेले असते. सजीवाच्या क्रियाशीलतेचा उद्भव त्याच्या नामस्कंधातून म्हणजेच मनापासून होत असतो. त्यामुळे जी गोष्ट वास्तव आहे ती आत्मा नसून मन आहे. म्हणून प्रत्यक्ष अनुभूतीच्या पातळीवर असिद्ध ठरलेल्या आत्म्याचे अस्तित्व भगवान बुद्धांनी स्पष्टपणे नाकारले.

याउलट ब्राह्मणी धर्मात आत्म्याचे अस्तित्व मान्य केले. उपनिषदातील तत्त्वज्ञान असे सांगते की, शरीर, इंद्रिये, प्राण हे सर्व नश्वर आहेत आणि त्यापलीकडे 'आत्मा' म्हणून एक तत्त्व आहे. ते शाश्वत आहे. आत्मा अमर असून तो चैतन्यमय आहे. मृत्युसमयी हा चैतन्यमय आत्मा व्यक्तीच्या कर्माप्रमाणे पुण्यकर्म केले तर तो चांगल्या योनीत जन्मतो आणि दुष्कर्म केले तर त्याला पापयोनीत जन्म मिळतो. अशा पद्धतीने आत्मा जन्म-मृत्यूच्या फेऱ्यात अडकतो. उपनिषदातील हा धर्मविचार महात्मा फुले अमान्य करतात. यासंदर्भात डॉ. आ. ह. साळुंखे लिहितात, "प्राण्यांचा आत्मा जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून फिरतो, ही हिंदू धर्मातील एक अत्यंत मूलभूत अशी संकल्पना आहे. फुल्यांनी ती नाकारली." आत्मवादी विचारसरणीत स्वर्ग, परलोक अशा मृत्योत्तर अस्तित्वाविषयी विश्वास व्यक्त केला जातो. त्यामुळे समाजात पुरोहित वर्गाचा उदय होऊन कर्मकांड, अंधश्रद्धा वाढीस लागते. त्यामुळे समाजाला अंधश्रद्ध, स्थितिशील बनविणाऱ्या विचारसरणीशी महात्मा फुले यांना संघर्ष करावा लागला.

'करुणा' हा फुल्यांच्या जीवितकार्याचा महत्त्वाचा पैलू

करुणा म्हणजे कुठल्याही फलप्राप्तीची अपेक्षा न ठेवता इतरांविषयी दाखवलेली दयाबुद्धी. समाजात असंख्य लोक दरिद्री, रोगी आणि अनेक संकटांनी असह्य झालेले असतात. अशा लोकांची दयाबुद्धीने सेवा करून त्यांना दुःखमुक्त करणे हा करुणेचा मूळ हेतू आहे. करुणेशिवाय समाजोन्नती शक्य नाही. म्हणून भगवान बुद्धांनी करुणेला धम्मात महत्त्वाचे स्थान दिले आहे.

महात्मा फुले यांनी मानवजातीच्या कळवळ्यातून म्हणजेच करुणाबुद्धीच्या प्रेरणेतून आपले संपूर्ण जीवितकार्य केले. म्हणून त्यांच्या समग्र लेखनाचाही आशय समाजातील वेदनाग्रस्त घटकांविषयीची करुणा हाच ठरला आहे. या कारुणिकतेविषयी डॉ. श्रीराम गुंदेकर म्हणतात, "गौतम बुद्धांची करुणा महात्मा फुले यांच्या लेखनात आहे. तुकारामांचा ज्वालामुखी फटकळपणा, विद्रोह आणि सत्यासाठी क्षणोक्षणी मरणात

जगण्याची तयारी आहे." ज्यांच्या हृदयात समाजातील दुःखी-कष्टी माणसाविषयी अपार कळवळा असतो; अशी माणसे स्वतःचा जीव धोक्यात घालून दुःखितांच्या उत्कर्षाचे कार्य करत असतात. भगवान बुद्ध आणि महात्मा फुले यांनी याच पद्धतीने आपले जीवितकार्य केले.

प्रस्थापित व्यवस्थेने धार्मिक कायदांचा आधार घेऊन जनसामान्यांचे जगणे अशक्यप्राय केले. धर्म, शिक्षण, कला, अर्थ आदी क्षेत्रात बंदी लादली. म्हणून शूद्रातिशूद्रांच्या सर्वकष शोषणाविरुद्ध महात्मा फुले यांनी बंड पुकारले. ब्राह्मणी व्यवस्थेविरुद्ध फुले यांनी जे बंड पुकारले त्यातील कारक घटक म्हणजे शोषित घटकांप्रती असलेली त्यांची करुणाबुद्धी हाच आहे. याचे साधार विश्लेषण डॉ. आ. ह. साळुंखे करतात, "महात्मा फुले यांनी ब्राह्मणी व्यवस्थेवर जो कठोर हल्ला केला तो त्यांच्या निर्दयतेचा द्योतक नव्हता; उलट सर्वसामान्य माणसांविषयीच्या करुणेने त्यांचे अंतःकरण भावार्द्र झाले होते." पीडितांवर दयाबुद्धी दाखवताना आपले मित्र, आप्तस्वकीय आणि शत्रूही या सर्वांवर सारखेच प्रेम करणे हा करुणेचा आशय आहे. महात्मा फुल्यांचे समग्र कर्तृत्व या आशयानेच प्रेरित झालेले होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, पृ. २४४.
- २) डॉ. धर्मकीर्ति - बौद्ध धर्म में शून्यवाद, पृ. २२-२३.
- ३) धर्मानंद कोसंबी - भगवान बुद्ध जीवन और दर्शन, पृ. १००.
- ४) भदन्त तिस्सवंस - अभिधम्मपिटक, पृ. १६३.
- ५) राहुल सांकृत्यायन - बौद्ध संस्कृती, पृ. ९.
- ६) प्रा. हरी नरके - उद्धृत - सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक, (संपा.) प्रा. डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, पृ. २६.
- ७) सम्राट अशोक के अभिलेख - पृ. ५३.
- ८) महात्मा फुले - महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, पृ. ४९९.
- ९) महात्मा फुले - कित्ता, पृ. ५००.
- १०) महात्मा फुले - कित्ता, पृ. ५५४.
- ११) प्रा. हरी नरके - महात्मा फुले यांच्या विचारांमध्ये लखलखीत बौद्ध प्रेरणा (अप्रकाशित लेख) पृ. ४.
- १२) डॉ. आ. ह. साळुंखे - महात्मा फुले आणि धर्म, पृ. २८.
- १३) डॉ. श्रीराम गुंदेकर - महात्मा जोतीबा फुले साहित्य आणि साहित्यमूल्या, पृ. ५५.
- १४) धम्मपदं - पृ. ४६.
- १५) सुत्तपिटक - (संपा.) भदंत तिस्सवंस, पृ. ६५
- १६) महात्मा फुले - महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, पृ. ४४३.

PRINCIPAL
S.P. Mahavidyalaya Bhoom
Dist. Osmanabad